

Suur depressioon kui moraali ja mõistuse kriis Eduard Tennmanni majandusteemalistes kirjutistes

Mati Simm

Abstract The Great Depression as a Moral and Rational Crisis in Eduard Tennmann's Economic Writings. Eduard Tennmann, one of the major figures of Estonian theology in the 20th century, is a rare example of theologians being actively involved in economic debates. Tennmann published numerous, still relatively unresearched, papers on economics and finance during the period of the Great Depression. The article presents the economic ethics reflected in his writings, but focuses mainly on his views on monetary policy. Even though Tennmann's idea of using loan certificates to boost the economy was criticised as being too theoretical for real-life application, it is argued in the article that the idea was based on the US banking practice. The paper also examines Tennmann's controversial tendency to rely on antisemitic conspiracy theories to explain the causes of the economic crisis.

Keywords Economic ethics · the Great Depression · economic crisis · clearing-house certificates · conspiracy theories

1929. aasta oktoobris toimusid Ameerika Ühendriikide aktsiaturul sündmused, mille mõju rullus varsti laviinina üle maailma. Mustal neljapäeval, 24. oktoobril kukkusid Wall Streetil aktsiaturud 11% ning järgneva kuue päevaga kaotasid need ligikaudu kolmandiku oma väärtusest. Varsti levis börsikriis pangandussektorisse ja muudesse majandusvaldkondadesse ning väljus Ameerika Ühendriikide piiridest. Hinnad ja majandusaktiivsus vähenesid. Rahvusvahelise kaubanduse järsk langus tabas kõiki riike, kuid siiski mitte võrdselt. Kriisist tulenevast hinnalangusest said suurimat kahju just toor- ja toiduaineid eksportivad riigid nagu Eesti (Valge 2017, 20). Depressiooni iseloomustavaks jooneks oli katastroofiline hinnalangus: kahanesid kõik hinnad, välja arvatud kulla oma (Valge 1997, 1610). Eesti jõudis kriisiseisundisse 1930. aastal ja mõne aja jooksul kogu majanduselu tardus.

Majanduskriisi ajal avaldas Tartu Ülikooli dotsent ning hilisem võrdleva ja süstemaatilise usuteaduse professor Eduard Tennmann (1878–1936) arvukalt publikatsioone. Eestikeelse usuteaduse üks pioneere ja XX sajandi Eesti teoloogia suurkujude hulka kuuluv Tennmann oli produktiivne kirjutaja olnud ka varem. Kui 1920. aastatel käsitlesid tema kolumnid ajakirjanduses peamiselt kirikuelu, teoloogiat, kultuuriaspekte ja filosoofiat, siis üleilmse majanduskriisi ajal hakkas ta häälekalt sõna võtma majandus- ja rahandusteemadel. Suure depressiooni ajal toimus Eesti ajakirjanduses majandus- ja rahandusteemade üle elav arutelu. Põhjaliku ülevaate sel ajal ilmunud publikatsioonidest annab bibliograafia „Eesti majandusajalugu 1918–1940“ (Naber et al. 2022). Avalikult võtsid majanduskriisi ajal sõna muu hulgas majandusteadlased Eduard Poom (1902–1986) ja Nikolai Köstner (1889–1959). Pangandus- ja rahandusteemadel kirjutasid Eesti Panga tolleaegne president Jüri Jaakson (1870–1942) ning Eesti Panga statistika- ja konjunktuuribüroo juhataja Victor Poom (1896–1941). Krooni kursi ja devalveerimise üle käis erinevate maailmavaadete esindajate vahel tuline vaidlus ning sellesse olid kaasatud tolleaegsed suuremad erakonnad ja tuntuimad poliitikud (Zirnask 2019, 134–138). Tennmanni kui tuntud usu- ja kirikutegelase sisenemine nendesse diskussioonidesse on aga erakordne. Eduard Tennmanni rikkalik pärand on siiani suuresti läbi töötamata. Kiriku- ja teoloogialoo ning religioonide teoloogia kontekstis on Tennmanni vaateid ja tegevust kajastanud Thomas-Andreas Pöder (2010; 2018) ja Priit Rohtmets (2012; 2013). Rohtmets (2006) on käsitlenud ka Tennmanni rolli Eesti oikumeenialoo olulise esindajana. Tennmannile kui filosoofile on tähelepanu pööranud Rein Ruutsoo (1987), Marek Tamm ja Kalevi Kull (2015). Eduard Tennmanni seisukohad

majanduseetika ja rahapoliitika teemal pakuvad aga uurijatele veel hulgaliselt avastamata maad.

Artikli eesmärk on tutvustada Tennmanni teoloogilist majanduseetikat ning analüüsida rahapoliitilisi ja majandusalaseid seisukohti, mida ta avalikustas suure depressiooni kestel. Kuigi majandustemaatikaga oli Tennmann kokku puutunud ka varem, said tema seisukohad laiemale avalikkusele tuntuks just sel ajajärgul. Samuti tuleb kajastamisele Tennmanni tolleaegne ühiskondlik ja poliitiline tegevus, kuna see loob tema ideede mõistmiseks vajaliku konteksti. Artikkel puudutab kolme aspekti. Kõigepealt on vaatluse all Tennmanni majanduseetika käsitlus, millega ta mõtestas suure depressiooni olemust. Tennmann iseloomustas majanduskriisi kõigepealt moraalikriisina. Eetikavaldkonda paigutas ta nii kriisi põhjused, selle sotsiaalsed tagajärjed kui ka selle kestel tehtavad majandusotsused. Tennmanni kriisiaegsete kirjutiste rõhuasetust silmas pidades on majanduseetikat puudutav osa pelgalt ülevaatlik. Tema lähenemine majanduskriisile ei piirdunud olukorra kõlbelises analüüsis hinnangute andmisega, vaid ta pidas palju olulisemaks majanduselu kriisist väljatoomist praktilise mõistuspärase tegevuse abil. Ta nimetas suurt depressiooni lisaks moraalikriisile ka mõistuse kriisiks. Kriisi põhjuseks oli arukate lahenduste puudumine, aga kriis oli ka see, mis takistas inimestel elada moraalset elu. Seega tuli kriis kui moraalitakistus ületada. Tennmann pakkus 1930. aastal üldsusele välja oma majandusliku lunastusplaani – nii nimetas ta seda ise. Selle vaieldamatult julge sammuga astus ta majandusteadlaste, rahandusspetsialistide ja poliitikute mängumaale, ning see ei möödunud tema jaoks ilma valusate tagasilöökideta. Artikkel keskendub Tennmanni lunastusplaani kesksele osale – raharinglusest väljaspool toimiva tšekikrediidi rakendamisele majanduse elavdamiseks. Kuigi asjatundjad iseloomustasid seda kui teoreetilist või filosoofilist lähenemist, mida on raske tegelikkusega ühitada, väidetakse artiklis, et Tennmanni lähenemisviisi põhines Ameerika Ühendriikide panganduskriisidaegsel arvelduskoja sertifikaatide kasutamise praktilal. Kolmandaks käsitletakse artiklis Tennmanni nägemust majanduskriisi sügavamatest põhjustest, või täpsemalt öeldes selle põhjustajatest. Ka tema enda reformide takistuseks ei ole vaid kohalikud spetsialistid. Mitmes artiklis vihjab Tennmann, et maailma majanduselu on juhtinud väike hulk inimesi. Majanduskriisi kõrgajal siseneb ta otseselt antisemiitlike vandenõuteooriate sfääri ning kirjeldab ülemaailmse finantskapitali valitsemist juutide ja vabamüürlaste poolt. Kuigi Tennmanni motiivid ja põhjused vandenõuteooriate levitamisel jäävad meile tõenäoliselt lõpuni saladuseks, nõuab see omamoodi kibe ja vastuoluline fakt tema publikatsioonides tähelepanu.

Artikli esmasteks allikateks on Eduard Tennmanni peamiselt majandusteemalised publikatsioonid, mis ilmusid 1930.–1933. aastal enamasti kodumaises, aga ka välismaises ajakirjanduses; teisesteks allikateks on Tennmanni tegevust ja seisukohti käsitlevad artiklid ning seda selgitavad materjalid. Tennmanni majandusteemaline põhiteos „Usk ja majandus“ on kasutusel niivõrd, kuivõrd see aitab kaasa tema ülemaailmse majanduskriisi käsitluste mõtestamisele. Peamiste allikate seast on „Usk ja majandus“ teadlikult välja jäetud, kuna see see ilmus alles pärast Tennmanni surma ning selles leiduv materjal väljuks suuremas osas majanduskriisi ajalistest, temaatilistest ja seetõttu ka selle artikli raamidest.

Majanduskriis kui moraalikriis

Majanduskriisi sotsiaalsed tagajärjed olid kogu maailmas rängad. 1930. aastal kirjutab Tennmann:

Isiklik heaolu ja mõnulemine on võimatu, kui enda ümbruses ikka niipalju viletsust näed. Ja kui ikka selgemini tunnetad: siin pole süüdi pärispatt ega laiskus ega halb iseloom. Siin on tõesti isegi kurjadele peale surutud igavene kartus elu ja olemise pärast. (Tennmann 1999a, 209)

Motiiv, mis Tennmanni enese sõnul tõukas teda majanduskriisi võimalike lahenduste üle avalikult kaasa rääkima, oli eetika (Tennmann 1999a, 206). Ka kirjutamine rahapoliitikast – või nagu ta seda ise nimetab, „raha iseloomu uurimine“ – muutus tema jaoks kohustuseks just sellel põhjusel (Tennmann 1999a, 210). Ta leidis, et vaikimine inimeste rasket olukorrast ei ole moraalne ja soovitus kriis lihtsalt „ära kannatada“ on kuritegu (Tennmann 1930a).¹

Kriiside ajal ja järel tõusevad tihti esile need, kes näevad vajadust majandussüsteemide kardinaalseks reformimiseks. Suure depressiooni ajal avaldatud materjalides ei ole kapitalismi olemus Tennmanni jaoks eetika küsimus. Sellega astub ta ühte ritta tänapäeval majandusvaldkonnaga tegelevate teoloogidega, nagu John Atherton või Artur Rich,

¹ Suure depressiooni ajal avaldatud publikatsioonides ei defineeri Tennmann selliseid mõisteid nagu moraal, moraalne elu, eetika või kõlblus. Osaliselt on see seotud sellega, et Tennmanni artiklid ilmusid peamiselt ajakirjanduses ja nad ei pretendeeri teadustöid iseloomustavale teoreetilisele põhjalikkusele.

kes vaatlevad ja hindavad vabas turumajanduses toimuvat teoloogilisest vaatenurgast (Wilson 1997, 102–103). Richi teoloogilise majanduseetika käsitlust on nimetatud „kapitalismiks vähemate pisaratega“, mis on omamoodi võrdsusele suunatud kapitalismi vorm (Brock 2015, 498). Tennmann kutsub küll üles reformidele, aga siiski kapitalismi raames. Tema majanduseetikat võib kokkuvõtvalt iseloomustada kui inimest väärtustavat majandust. Ta kirjutab:

Kristlik majandus algab seal, kus leitakse inimese väärtus ülimalt väärtusena, ilma sellega Jumalat teotamata. Sest kristlik Jumal ei karda mingit auhaavamist. Kust algab kristlik majandus, seal lõpeb ka röövmajandus niihästi peenel kui ka toorel kujul. (Tennmann 1999b, 526)

Kõlbelisteks teemadeks said tema jaoks sellised majandussüsteemi raames toimuvad majanduspoliitilised otsused ja ilmingud nagu deflatsioon, sellega seonduv rahapuudus majanduses, Eesti krooni seotus kullastandardiga ning nende valikute sotsiaalsed tagajärjed. Tennmann kritiseerib küll „rahalist mehhanismi“, „majanduslikku mehhanismi“ või „majandussüsteemi“, kuid sisuliselt peab ta nende terminite all silmas konkreetset raha- ja majanduspoliitikat, mitte kapitalismi üldiselt (Tennmann 1931, 10–11; 1930g).

Erinevates kirjutistes tulevad esile Tennmanni majanduseetika peamised elemendid, milleks on inimväärikus ja õigus. Iga üksiku inimese õigus ja väärtus nõuavad tähelepanu ja arvestamist, nii nagu on kohane demokraatlikule korrale ja demokraatlikule majandusele (Tennmann 1930a). Seda lausa nõuab moraalne võim (Tennmann 1933d). 1930. aastal ilmunud artikkel „Üksikisiku õigus. Demokraatiale vastav filosoofia on personalism“ (Tennmann 1999e, 213–218) avab meile Tennmanni lähenemisviisi. Inimese õigus on Tennmanni jaoks juurdunud ristiusus, kus see saab nähtavaks seisusele ja rahvusele vaatamata. Juudid olid valitud rahva osa ja kreeklased–roomlased orjast kõrgemal seisvad isikud. Alles kristlane oli eelkõige inimene, kelle staatust ei mõjutanud päritolu või sotsiaalne klass. Kuid hellenistlikus mõtteviisis juurdunud kristliku dogmaatika ilmutamisel, mis oli kreeka aristokraatlikkuse saadus, langes inimene jällegi varju. Kõik ajaloolised inimese õiguse puhangud renessansis, Prantsuse revolutsioonis, Nietzsche ja Goethe juures on vaid juhuslikud instinktiivsed erupatsioonid. Ka nimetus „humanism“ on eksitav, sest see ei tähenda inimese õigust, vaid vastuolu eshatoloogilise teokraatiaga. Tennmann kritiseerib nii kirikut kui ka riiki, kus nii ajalooliselt kui ka

süsteemiliselt eitatakse üksikisiku õigust. Selle väljendust näeb ta mitmetes eluvaldkondades, sh äris ja tööstuses. Ainult ettevõtte huvide teenimine tundub olevat õigustatud ja sallitav. Inimene muutub mõistusega varustatud automaadiks, kelle tähtsaim kvalifikatsioon on vaid kohanemine vastavate mehhanismidega. Kuna ka poliitika on üksikisiku vastane, siis on majandus seda samuti ning riigi ja eraettevõtluse, ühistegevuse ja kapitalismi vahel tekivad pinged.

Tennmann lähtub oma inimväärikust ja õigust rõhutavas majanduseetikas personalismist. Tema mõjutajaks oli Saksa filosoof ja Tartu Ülikooli professor Gustav Teichmüller kelle kristlikust filosoofiast kirjutas Tennmann doktoritöö („G. Teichmüllers Philosophie des Christentums“ (1931)). Teichmülleri järgi on meil vahetu ligipääs ainult oma sisemaailmale, välismaailma saame tajuda üksnes läbi iseenda, oma eneseteadvuse kaudu – olemine ilmneb üksnes „minas“ (Tamm, Kull 2015). Tennmann arendas ka ise Teichmülleri filosoofiat edasi, rõhutas inimsubjektsuse substantsiaalset iseloomu. Luk Bouckaerti järgi oli XX sajandi alguses lääne personalismil mitmeid vorme ja mõjutajaid. Vaatamata erinevustele jagasid personalistide hulka kuuluvad Charles Renouvier (1815–1903), William Stern (1871–1938) ja Borden Parker Bowne (1847–1910) ühte lähtekohta: inimese eneseteostuse juured on sügavamas iseolemises, mitte indiviidiga manipuleerivates ja sotsialiseerivates ideoloogilistes, religioossetes, poliitilistes või majanduslikes süsteemides (Bouckaert 2011, 155). 1930. aastatel interpreteerisid selle filosoofilis-eetilise suuna esindajad erinevaid kriise ühiskonnas laiema globaalse tsivilisatsiooni kriisi kontekstis ja kutsusid üles radikaalsetele muutustele. Üleskutse motiiviks oli soov kaitsta üksikisikut kõrkkide süsteemide, bürokraatia ja ideoloogia eest. Kuid nad ei piirunud ainult retoorikaga, vaid tulid välja ka uuenduslike poliitika- ja majandusideedega (Bouckaert 1999, 2). Tennmann vastab Bouckaerti iseloomustusele küllalt täpselt ja väärib kaalukat kohta XX sajandi Euroopa personalistide hulgas.

Tennmann oli tuttav ka teoloogide Ernst Troeltschi (1865–1923) ja Georg Wünschi (1887–1964) sotsiaal- ja majandusvaldkonda kuuluvate töödega. Samuti toetub ta oma hilisemates kirjutistes saksa majandusteadlasele Werner Sombartile (1863–1941) ning sotsiaalteadlasele Max Weberile (1864–1920). Suure depressiooni aegsetes kirjutistes ta viimainitud suurkujudele siiski üldjuhul ei viita.

Tennmanni majanduseetika saavad moraalseteks küsimusteks konkreetsed rahapoliitilised teemad. Valdikond, mille üle ta korduvalt eetika kontekstis arutleb, on Eesti krooni seotus kullastandardiga. 1. jaanuaril

1928 tuli Eestis käibele kroon. Rahaseaduse järgi pidi krooni väärtus võrduma 100/248 (0,403226) grammi puhta kulla väärtusega. Rahvasteliidu finantskomitee ja selle finantsnõuandja Walter Williamson andis 1928. aastal Eesti Pangale soovitus, et umbes 10 protsendi jooksvate kohustustega võrduv osa tuleb hoida kullas, kõik muu aga võiks välisvaluutaks ümber vahetada (Zirnask 2019, 109, 130). Tennmann näeb kriisiperioodil peamise majandusprobleemina rahapuudust (Tennmann 1930b). Kuid ringleva raha hulga suurendamiseks ei ole majandussurutises võimalik suurendada kulla- või valuutareserve. See toob kaasa rahapuuduse, mis viib vaesuseni, aga ka moraalse languseni. 1930. aastal kirjutab Tennmann, et kullastandardi eetilise iseloomu on selle sotsiaalsete tagajärgede pärast kahtluse alla seatud (Tennmann 1999a, 207). Kahtlused kujunevad aga küllaltki kiiresti tugevaks kriitikaks. 1931. aastal kirjutab Tennmann raamatu „Rahavõimu saladused“ peatükis „Kulla needus“, et kullastandardist kinnipidamine toob kaasa inimeste orjastamise. Rahapuudusega kaasneb kaupade hindade odavnemine, mis vähendab tarbimist, see omakorda toob kaasa tootmise vähenemise ja selle tagajärjeks on tööpuudus ning vaesus. See on aga kunstlik, teenimatu ja ülekohtune vaesus. Moraalselt väljendub see selles, et teatud osa inimestest muutub kavalamaks ja saamatud saavad tahtmatult kurjategijateks. Moraalse languse, enesetappude, pettuste, tooruste ja kuritarvitamiste põhjuseks on majandussüsteem. Kulla lõppsaadus on masside ja haritlaste orjastamine (Tennmann 1931, 10–11).

Kullastandardiga seotud moraalseks probleemiks on Tennmanni kirjutistes ka deflatsioon.² Tennmanni arvates on deflatsioonipoliitika juured Inglismaa sõjajärgsetes otsustes (Tennmann 1931, 13). Ta defineerib deflatsiooni kui äravoolu, raha ja krediidi kitsendamist, koondamist sõjaaegse laiutamise asemel. See aga kitsendab ostujõudu. Kaupmehelt ostetakse vähem, see omakorda ostab vähem hulgikaupmehelt ja hulgikaupmees jällegi ostab vähem vabrikust. Vabriku töö väheneb, töölisi vallandatakse ning ostjate ja raha hulk kahaneb jällegi. Tennmann järeldeb, et deflatsioonipoliitika mitte üksnes ei kitsenda majandust, vaid loob kunstlikku vaesust ja seega õhustab inimeste õigusi ja võrdset kohtlemist (Tennmann 1931, 23). Ligipääsust rahale ja krediidile saab moraalne küsimus, sest raha ja krediit on õiguse väljendajad (Tennmann 1931, 24). Tennmann ei näe rahapuuduses mitte üksnes moraalset, vaid

² Deflatsioon tähendab keskmise hinnataseme langust ja sellega seoses raha väärtuse kasvu. Rahapoliitilises diskussioonis võib deflatsioon olla majandusfenomenide põhjus, kuid ka sümptom.

suisa eluohtlikku olukorda – ta kirjutab, et „rahapuudusega tapetakse inimesi“ (Tennmann 1931, 24).

Tennmann mõistab, et majandus ei ole kõik ja sellest ei olene kõik. Kuid siiski oleneb sellest palju. Just majanduslikud olud on need, mis takistavad inimväärilise elu elamist ega lase inimeste soovidel teostuda, põhjustavad tarbetut hõõrumist ja kurjust (Tennmann 1999a, 209). Avaliku moraali langus on seotud rahandusega, samuti kuritegevus ja alkoholism. Tennmann on veendunud, et kui rahvamajandus oleks terve, siis jääks kuritegevusest järele vaid patoloogiline osa. Inimesed on õnnetud ühiskonna ohvrid (Tennmann 1930g, 4). Seega on tema jaoks ülim eesmärk võtta ära takistused, mis ei lase inimene olla ega inimeseks saada. See järeldus viib ta tegelema konkreetsete majanduskriisi leevendamiseks mõeldud rahapoliitiliste ideedega, millest saab tema peamine raskuspunkt suure depressiooni aegsetes majandusalastes kirjutistes.

Majanduskriis kui mõistuse kriis

Tennmanni arvates on kriisid ekslike eelduste vili, mõistuse kriisi väljendus (Tennmann 1932b). Ilmekalt kirjeldab ta seda tähendamissõnadele sarnanevate näidetega:

Autojuht peab küll masinat hoidma. Aga palja moraaliga, kõige suurema armastusega ei liigu masin paigast, kui juht ei tunne mehhanismi ja kui temal puudub bensiin. Sanitaril pole mitte ainult inimesearmastust vaja. Ta peab ka haavasidumise tehnikat tundma ja seda õieti käsitama. [—] Moraal on värvipime või päris pime, kui loodab siin ilma tehnikata midagi ära teha. Siin on ka kirik eksiteel, kui ta ikka pattu pihile võtab, ilma õigeid põhjusi tundmata ja õiget parandusteed leidmata. Siin tõuseb halastaja Samaaria mehe ülesanne uues valguses. Seisma jäänud masinat ei saa härda palvega ega maha jooksnud seinakella karistuse sõnaga käima panna. (Tennmann 1930g)

Majanduskriisi lahendused on tema hinnangul konkreetsetes majandusreformides ja tegevustes, mida on vaja ellu viia. Vaid kriisi kõlbelistele külgedele tähelepanu pööramine ei ole piisav.

1. veebruaril 1930 ilmus nädalalehes Nool Eduard Tennmanni artikkel „Majanduslik lunastus“ (Tennmann 1930b), kus ta tuli teadaolevalt esimest korda avalikkuse ees välja oma rahapoliitilise kavaga. Artiklis

koorub välja Tennmanni lahendus majanduskriisi leevendamiseks; eri variatsioonides kandus see tema publikatsioonidest läbi mitme järgneva aasta vältel. Ta näeb selles artiklis ja ka edaspidi peamise majandusprobleemina rahapuudust. Raha on seotud kullastandardiga ja paberraha peab kandma teatud väärtust. Riiklikest ettevõtetest saadud kasumid ega maksulaekumised kulla või välisvaluuta reservide suurenemist aga ei võimalda. Ka ekspordi suurendamine nõuab kapitali, mida riigis ei ole, välismaalt kapitali kaasamine on kallis ja loob ekspordi kasvuks ebasoodsad tingimused. Rahapuudus on ostujõuetus, ostujõuetus on maksejõuetus, aga maksejõuetus toob kaasa pankroti. Lahendust näeb Tennmann krediidis, või pigem krediidisüsteemis, mis tema nägemuses on geniaalsem kui raha. Krediit on tagatud kliendi tagatisvaraga ja seega ei vaja see katet (kulla või välisvaluuta näol), nagu seda teeb sularaha. Kogu süsteem pole muud kui osavasti rakendatud arvekoda (Tennmann kasutab ka ingliskeelset väljendit *clearing-house*) ehk raamatupidamisüsteem tšekkide alusel. Ta pakub välja, et riigipank võiks saada tšekikrediidi väljastamise ainuõiguse ja siis omakorda jagada tšekikrediiti pankadele. Kullastandard jääks alles ja krooni kurss sellest kõigest ei muutuks. Tulemuseks on see, et elu pääseb liikuma, vallas- ja kinnisvara realiseerimine muutub kergemaks. Riik võib luua teedekapitali, suurendada maaparandus- ja muid fonde ning tõsta palku. Kõik need tegevused aga suurendavad ostujõudu, kasvatavad tööstust ja kaubandust. Palku, kohustusi ja makse – kõike saab maksta tšekkides. Riigieelarve ei ole enam koormaks, maksud alanevad, kaovad ka erakondlikud tülid, kuna inimeste vajadused on rahuldatud ja „kõik majanduslikud hädad kaovad nagu nõiavitsaga löödud“. Seejärel on ka hingeliste hädade ravimiseks rohkem aega. Tennmann lõpetab artikli loosunglikult:

Seda ainsat teed tuleb minna. Oodata aega ei ole. Kahelda ega viivitada meie olud enam ei luba. Huvipuudus, arusaamatus või üksikute isiklik heaolek ei vabanda. Võti on käes. Riigimehed, avage üks rahva jõukusele! (Tennmann 1930b)

Kaks nädalat pärast ülalmainitud artikli avaldamist ilmus Päevalehes pseudonüümi „professor Simpleton“ all esineva Nikolai Köstneri (1889–1959) avalik vastus, milles Köstner lasi Tennmanni idee sõelapõhjaks (Köstner 1930a). Nikolai Köstner oli tuntud majandusteadlane, poliitik, diplomaat ja hilisem Tartu Ülikooli poliitökonoomia professor, kes muu hulgas oli aastatel 1928–1932 valitsuse komissar Eesti Pangas. Tegemist oli vaieldamatult Eesti rahandusvaldkonna tipuga, kes teise maailmasõja

lävel emigreerus Egiptusesse ning töötas kuni elu lõpuni sealse riigipanga nõuniku ja uurimisosakonna juhatajana. Köstneri vastus Tennmannile tõi kaasa poolteist kuud kestnud avaliku sõnasõja nende kahe suurmehe vahel (Köstner 1930a; 1930b; 1930c; Tennmann 1930e; 1930f).

Köstner näeb Tennmanni lahenduses mitmeid puudusi. Eesti Pank peaks andma tšekkidele raha kõrval ringlusõiguse ja sunnikursi, sest muidu ei tähendaks tšekid muud kui sunduslikku krediidi inflatsiooni ja piiramatut rahatrükkimist, mis viib kogu rahasüsteemi kokkuvarisemiseni. Kui aga tšekk on ringlemisvõimeline, siis mis eristab teda paberrahast? Kui kõikidele piiramatult tšekke jagatakse, toob see kaasa hindade tõusu, mis läheb seda kiiremini, mida rohkem uusi tšekke turule tekib. Iga järgmise ostja jaoks langeb tšekkide väärtus ja hilisemad saajad eksproprieeritakse nende kasuks, kes kraanidele kõige lähemal seisavad. Vara ju juurde ei teki, ainult nende omandiõigus liigub käest kätte. Köstner peab suureks eksituseks Tennmanni arusaama, et deflatsiooni põhjustaja on valitsus. Ta selgitab, et mitte rahasüsteem ei too enesega kaasa deflatsiooni, vaid raha- ja krediidisüsteem on ehitatud nii, et see vastab Eesti kaupade tootmisele ja nende ringvoolule. Niipea kui kaupade tootmine ja ringvool jäid vähemaks, jäi vähemaks ka (üle-aruseks saanud) rahahulk ringvoolus. Krediidisüsteem on piiratud Eesti kaupade ringvoolu vajadustega ja peab koomale tõmbuma sedamööda, kuidas kaupade ringvool koomale tõmbub. Ka krediit on varade ringvoolu vahend, aga mitte mingisugune väärtus iseeneses, millest midagi luuakse. Lisaks tšekikrediidi idee ja Tennmanni makromajanduslike seisukohtade kritiseerimisele seab Köstner kahtluse alla Tennmanni pädevuse rahandusteemadel kaasa rääkida. Ta mainib, et Tennmann teeb rahanduse alal „esimesi kuigi julgeid samme“. Köstner tsiteerib artikli lõpus Krölovi valmi ning võrdleb Tennmanni kingsepaga, kes küpsetab pirukaid. Tema arvates ei saa sellest midagi head küll tulla (Köstner 1930a).

Selgitades Tennmannile raha- ja krediidipoliitika seisukohti, juhindub Köstner raha kvantiteediteooriast, mille juured ulatuvad XV sajandisse, kuid mille raamistas David Hume (1711–1776). Hume selgitas, millised on nominaalse rahakoguse, üldise hinnataseme ja majandusaktiivsuse vahelised seosed. Üheks teooria alustalaks on kvantiteedi võrrand, mille järgi on majanduses oleva raha kogus korrutatuna selle ringlemise kiirusega võrdne nominaalsete tehingute muutuse ja hinnataseme muutusega (Papademos ja Stark 2010, 27). Hume tõdes, et raha pakkumise muutused (rahahulga suurendamine majanduses) ei mõjuta pikas perspektiivis muud kui hinnatõusu. Lühiajaliselt võivad sellised muutused siiski tuua kaasa reaalse toodangu kasvu, kuid lõppkokkuvõttes võib rahapakkumise

kasvust tulenev reaalse toodangu kasv olla ainult ajutine (Papademos ja Stark 2010, 26). Lähtudes klassikalisest raha kvantiteediteooriast, võis Tennmanni idee ka kõige mõistlikuma kasutuse korral kaasa tuua vaid ajutise kergenduse, kuid mitte majanduse tõeliseid muutusi. Ka riskid, mida Köstner nägi tšekkide piiramatute trükkimise korral ette hüperinflatsiooni tekkimise ja rahanduse kokkukukkumisena, olid tõelised ja ajaloolises praktikas ka pärast esimest maailmasõda kogetud. Tennmanni toetumist majandusteaduslikele rahandusteooriatele on keeruline tuvastada, kuid tema ideedest kumavad läbi teatavad *chartalism*'i, raha krediiditeooria ja varajase modernse rahandusteooria mõjud.³ *Chartalist*'liku rahateooria isaks peetakse Saksa majandusteadlast Georg Friedrich Knappi (1842–1926), kes väitis, et raha väärtus tuleneb sellest, et see on väljastatud riigi poolt, mitte spontaansetest kaubavahetustehingutest turul või seotusest väärismetalliga (Ehnts 2019, 1). Briti majandusteadlane Alfred Mitchell-Innes (1864–1950) oli seisukohal, et raha olemus väljendub krediidis. Ta toetas raha krediiditeooriat, mille põhiargument seisnes selles, et turul toimuv müük ja ost on oma olemuselt kauba vahetamine krediidi vastu. Sellest lähtuvalt ei sõltu krediidi või raha väärtus mitte metalli väärtusest, vaid võlausaldaja õigusest tasumisele ning võlgniku kohustusest tasuda oma võlg (Innes 1914, 152). Samas ei pea võlausaldaja Mitchell-Innesi arvates praktikas oma võlga sisse nõudma oma võlglaselt. Kõik inimesed on ostjad ja müüjad ning pangad, kes funktsioneerivad kui kaubanduslikud arvekojad (ingl *clearing house of commerce*), koguvad kokku terve kogukonna võlad ja krediidid ning teevad vajaminevad tasaarveldused (Innes 1914, 152). Kuigi Tennmanni argumentides võib näha teatavat sarnasust eelmainitud teooriate osistega, siis terviklikult ta ühtegi neist ei esitle.

Vastus Köstnerile Tennmann kõigepealt kaitseb oma pädevust majandusvaldkonnas (Tennmann 1930e). Ta tuletab meelde, et „Rootsi kirikupea Helsingborgi intervjuul tutvustas teda kui kahekordse haridusega inimest, kedagi kel on ka kommertsharidus“. Eesti majandusteadlane ja hilisem Tartu Ülikooli professor Valner Krinal (1929–2014), kes käsitles Nõukogude ajal Tennmanni rahapoliitikat, täpsustas, et Tennmannil oli

³ Modernne rahandusteooria on heterodoksne teooria, mille kohaselt on valuutaemissiooni õigus vaid riigikassal ja raha ülepakkumise vältimiseks kogub valitsus osa emiteeritud rahast maksukohustuse kaudu tagasi. Modernne rahandusteooria toetus *chartalism*'ile ja raha krediiditeooriale. *Chartalism* (ld *charta* 'paber' või 'dokument') on teooria, mis väidab, et raha sai alguse valitsuse püüdest suunata riigi majandustegevust. Raha krediiditeooria pooldajad väidavad, et raha olemuseks on krediit.

majandusalane keskharidus (Krinal 1958, 105). Krinal oli Tennmanni seisukohtade suhtes kriitiline, kuid kuna oma artiklis uuris ta „kodanlike majandusteadlaste teooriaid“, siis on Tennmanni äramärkimine majandusteadlaste Eduard Poomi, Arvo Hormi ja Nikolai Kõstneri kõrval siiski tähelepanuväärne. Tennmann õppis Peterburis Püha Katariina kooli kommertsjaos ja lõpetas selle 1896. aastal 18-aastaselt. Pärast seda töötas ta lühikest aega raamatupidajana (Tennmann 1999c, 534). Hiljem oli ta ka Pärnu kaubanduskooli juhataja ning poiste sõjaväe eksamikomisjonis Venemaa Kaubandusministeeriumi ametlik esindaja. Tennmann mainib, et tal on artikli kirjutamise ajal kaubandusmaailmaga endiselt sidemeid ja ta ei hinda rahaasju vaid „hariliku preestri naiivsete prillidega“ (Tennmann 1930e). Seetõttu on tema sammud küll „julged“, aga mitte sugugi „esimesed“, nagu väidab Kõstner.

Järgnevates artiklites arendab Tennmann oma ideed edasi. Ta pakub välja, et tšekikrediidi tagatiseks võiks olla kogu riigi kinnisvara (tagatis tuleks krediidiandja poolt) või siis kodanike kinnisvara (tagatis tuleks krediidivõtja poolt) (Tennmann 1930c). Kuna riik oleks krediidi väljastaja, siis ka intressitulu jõuaks riigikassasse ja parandaks riigieelarvet. Selle toimudes võib alandada tulumaksu ja teisi makse või tulumaksu üldse ära jätta. Ta kinnitab, et tšekkide olemus ei ole olla käibel mitte raha asemel, vaid raha kõrval. Tennmann laiendab tagatisvara võimalusi ja kinnitab, et tšekkide tagatiseks võib olla kinnisvara, käendus või muu deposiit. Ta selgitab oma makromajanduslikku seisukohta (ja toob seda korduvalt välja ka hiljem), et rahva jõukus ei sõltu mitte tootmisest, vaid ostujõust. Just ostujõud võimaldab tootmist ja seega peab majanduspoliitika aluseks olema ostujõu suurendamine. Kokkuhoiu jutlustamine on „sama mõttetu kui pimedada trööstimine maailma inetusega“ (Tennmann 1930c).

Oma teises vastuses Tennmannile rõhutab Kõstner jällegi, et rahapuudus ei sõltu mitte kulla, vaid odavalt toodetud kauba puudusest (Kõstner 1930b). „Teie ei saa aru, kuhu läheb kasvanud tööviljakuse tagajärg ja ise kinnitate, et teid Rootsi kirikupea on majandusmeheks õnnistanud,“ imestab Kõstner. Lisaks väidab ta, et Tennmanni pakutud krediidisüsteemi ei ole anglosaksi maailmas olemas, nii nagu see väidab. Ta nõuab, et Tennmann tõestagu vastupidist. Tennmann ei viita detailselt oma idee allikale. Vastuses Nikolai Kõstneri kriitikale mainib ta, et tema pakutud lahendus ei ole mitte „mingisugune võhiku poolt välja käidud fantastiline leiutus“, vaid selline krediidisüsteem on juba ammu viljakalt kasutusel Ameerika Ühendriikide ja Inglismaa erapankades (Tennmann 1930e). Millele Tennmann toetus ja kas selline süsteem oli tõepoolest kusagil varem kasutusel?

Ameerika Ühendriikide pangandusajaloost on meil säilinud küllaltki palju viiteid lahendusele, mis sarnaneb Tennmanni ideega. Enne Föderaalreservi loomist 1913. aastal olid seal pangajooksu⁴ takistamiseks kasutusel nn arvekoja sertifikaadid (ingl *clearing-house certificate*) (Kindleberger 2015, 249). Tegemist oli rahasarnase tootega, mis oli teatud piirkonnas tegutsevate pankade jaoks kohustus. Pank, mida ohustas pangajooks, võis maksta oma hoiustajatele vahendeid välja või isegi väljastada uusi laene sertifikaadina, mitte rahas. Sertifikaadiga sai tasuta pankadevaheliste tehingutena oma kohustusi arvekoja partnerite juures. Sertifikaatide loomise ajalugu ulatub 1857. aasta finantskriisi, mil New Yorgi pangad ei suutnud pangajooksu peatada. New Yorgi Kaubandusagentuur järeldas hiljem, et kui neli-viis suuremat panka oleksid toetanud raskustesse sattunud finantsasutuse Ohio Life and Trust Company tegevust, siis oleks kogu riigi ettevõtlus- ja laenuurg olnud päästetud. 1873. aastast alates olid New Yorgi pangad valmis aktsepteerima arvekoja sertifikaate. 1907. aasta kriisi ajal väljastas New Yorgi Arvekoda (New York Clearing House) 84,4 miljoni dollari väärtuses sertifikaate ja kogu Ameerika Ühendriikides väljastati neid 238 miljoni dollari väärtuses (Thies 2020, 157).⁵ Sertifikaadid ringlesid ligikaudu 22 nädalat. Tuleb rõhutada, et sertifikaadid ei olnud seaduse mõttes reguleeritud, kuigi võimud vaatasid sellele tegevusele läbi sõrmede. 1908. aastal kirjutas Abram Piatt Andrew (kellest hiljem sai Ameerika Ühendriikide Senati riikliku rahakomitee liige ning Ameerika Ühendriikide Rahapaja direktor) arvekoja sertifikaatide kasutamisest 1907. aasta kriisi ajal:

Lühidalt oli see konverteerimatu paberraha, mida anti välja seaduse loata, anakronism meie ajas, kuid ellu kutsutud olukorras, kus meie pangaseadused ei pakkunud tuge. Paanikaajal, kui pangad olid surve all ja seaduslik raha oli massiliselt kadunud, ilma igasuguste riiklike

⁴ Pangajooks on sündmus, kus suur osa panga või mõne muu finantsettevõtte klientidest soovib oma hoiustatud raha välja võtta samal ajal. Kuna finantsettevõtetes ei ole kõikide klientide hoiuste katmiseks kunagi piisaval hulgal sularaha, siis suurendab selline sündmus finantsettevõtte maksevõimetuse tõenäosust. Mida suuremaks kasvab maksevõimetuse tõenäosus ja mida laiemalt info selle kohta levib, seda rohkemad kliendid soovivad oma vahendeid finantsettevõttest kiiresti välja võtta.

⁵ 238 miljonit USA dollarit on tänapäevases vääringus, arvestades tarbijahinnaindeksi inflatsiooni, ligikaudu 8 miljardit USA dollarit ehk Euroopa Keskpanga 15.12.2023 kursi järgi 7,3 miljardit eurot. Võrdluseks: Eesti Vabariigi kaitse-eelarve ületas 2023. aastal esmakordselt ühe miljardi euro piiri (Riigikogu 2022).

leevendusvõimalusteta, toimis see tõhusalt ja kahtlemata aitas ära hoida palju pankrotte, mis muidu oleksid toimunud. (Andrew 1902, 516; autori tõlge)⁶

Küllaltki laialdasest rahalaadsete ja raha asendavate toodete ringlemisest Ameerika Ühendriikides enne Föderaalreservi loomist on suhteliselt palju andmeid. Toetudes numismaatilistele allikatele, kirjutab Richard Timberlake, et XIX sajandil väljastasid erasektor ning kohalikud võimuorganid Ameerika Ühendriikides märkimisväärsel hulgal registreerimata raha (Timberlake 1981, 858–860). Erinevalt riigipanga kupüüridest ja hoiustest ning föderaalvalitsuse valuutat anti seda raha välja ebaseaduslikult ning seetõttu ei ole see tavapärasest statistikas kajastatud. Selliseks ilminguks oli ka registreerimata raha väljastamine Michigani osariigis teatud ajal, kui seal puudusid pangad, ja New Orleansis, kui see oli kodusõja ajal põhjaosariikide vägede poolt okupeeritud (Thies 2020, 153).

Arvekoja sertifikaadid olid Ameerika Ühendriikides mõeldud lühiajaliseks leevenduseks panganduskriisi esimestel päevadel või nädalatel. Kuna need olid seaduslikult reguleerimata, kohaliku mõjuga erasektori algatus, siis oli ka nende mõjuväli geograafiliselt piiratud. Et sertifikaate kasutati lokaalselt, aitasid need küll lahendada kohalike maksete probleeme peamiselt suurtes linnades (nt palgamaksed ja kaubandussektoris tehtavad maksed), kuid regioonidevahelisi makseid nad kuidagi ei toetanud. Analüüsid 1907. aasta kriisi, järeldati, et kuigi sertifikaadid aitasid pehmedada või suisa vältida pangajooksu ning säilitada usaldust finantssektori vastu, nähti lokaalses sertifikaadisüsteemis üleriigilise majanduse mõttes pigem probleemi. See vähendas Ameerika Ühendriikides sisekaubandust ja halvas äritegevuse (Kindleberger 2015, 249). 1908. aastal tegi New Yorgi tuntud pankur William Nash ettepaneku, et Ameerika Ühendriikidel on vaja luua keskpank, mis toimiks kui keskne arvekoda (Nash 1908). Tema arvates võiks keskpank olla see, kes väljastaks arvekoja laenusertifikaate keskselt ja üle riigi, ning mitte ainult kriiside ajal, vaid ka nende ennetamiseks (Nash 1908, 65). Arvekoja sertifikaatide kasutuspraktika sarnaneb Tennmanni pakutud ideega. Ka kogu

⁶ In plain language it was an inconvertible paper money issued without the sanction of law, an anachronism in our time, yet necessitated by conditions for which our banking laws did not provideing the period of apprehension, when banks were being run upon and legal money had disappeared in hoards, default of any legal means of relief, it worked effectively and doubtless prevented multitudes of bankruptcies which otherwise would have occurred.

süsteemi nimetamine „arvekojaks“ (Tennmanni artiklis ka inglise keeles *clearing-house*) toetab seda argumenti (Tennmann 130b).

Kuna Köstner ei olnud tõenäoliselt Ameerika Ühendriikide vastava panganduspraktikaga kursis, esitab ta Tennmannile hulga küsimusi:

Missugune vorm on teie krediititšeki, mis eraldab teda sisuliselt praegusest pangatähest? Kellele ja kuidas kavatsete teie krediititšekiga krediite anda? Kas nõuate kliendilt kindlustust ja missuguseid? Kas krediititšekk jääb ringvoolu või tõmmatakse kliendi poolt ainult deposiidi vastu, mis tal pangas on? Kust tekivad need tšekki kindlustavad deposiidid? Kuidas konkreetselt suurendaksite oma plaaniga riigi eelarvet ja missuguste kulude jaoks? Kas teie ei suuda enesele ette kujutada, et ka riigi eelarve on lihtsalt üks osa rahvamajanduse üldisest konkreetses toodangust, mis riik endale võtab, ja et tšekkide kirjutamine seda toodangut ei suurenda? (Köstner 1930b)

Kuigi Tennmann püüab avalikus arutelus küsimustele ükshaaval vastuseid anda, tundub, et süsteemset selgitust tal ei ole. Ta tunnistab ka ise, et tegemist on uudse ja ebatraditsioonilise lahendusega, mis vajab igakülgset läbikaalumist:

Et minu avaldatud uue krediidi kava arusaamatusi välja kutsub, pole mingi üllatus. Sest ta ei seisa kokkukõlas sissejuurdunud eeldustega, vaid astub neile teadlikult vastu. Sellepärast on asja sõelumine tarvilik. (Tennmann 1930d)

Kuigi Tennmanni kriitikud pidasid tema kava kas „teoreetiliseks lähenemiseks, mil praktikaga palju ühist pole“ (Kas on meie 1932) või siis „rahafilosoofiaks, mis ei ole seni tagajärgi andnud“ (Raske aja põhjuseid 1931), näeme, et tegemist oli just nimelt praktilise (kuigi seadusega reguleerimata) lahendusega, mis oli kasutuses Ameerika Ühendriikide panganduses. Arvekoja sertifikaadid ei olnud siiski kunagi mõeldud selliselt kogu riigi kontekstis rakendamiseks, nagu Tennmann seda ette nägi, ja selles osas teadaolevad kogemused maailmas puudusid. Pigem nähti Ameerika Ühendriikides nende laiemas kasutamises majandusele probleemi.

Kuigi erinevatest artiklitest on näha, et avalik kriitika majandusliku lunastusplaani pihta riivas Tennmanni, ei kahandanud see vähemalt tegudes tema entusiasmi kriisi vastu võidelda. Ta oli 1931. aasta kevadel loodud kodanikuliikumise Kodutöö-abi üks algatajatest (Seltskond omaabi

organiseerimas 1932). Kodutöö-abi, millega liitusid ka mitmed mõjukad Eesti ühiskonnategelased ja ettevõtjad, oli seisukohal, et riigilt olekski ülekohtune oodata kõikide probleemide lahendamist ning „seltskond ise“ peaks töötama hädade pehmendamise, elamisvõimaluste leidmise ja ühiskonna heaolu korraldamise nimel. Tennmann püüdis rakendada oma rahapoliitilist kava väiksemal skaalal ka Kodutöö-abi tegevuses ning algusaastatel leidis ühingu tegevus kohalikus ajakirjanduses suhteliselt palju kajastamist. Põhikirja järgi oli ühingul kolm peamist eesmärki: esiteks liikmete üldiste rahvuskultuuriliste huvide edendamine, teiseks liikmete isamaa-armastuse kasvatamine ja rõõmsa töötahte arendamine ning kolmandaks liikmete usulise, eetilise ja esteetilise eluviisi süvendamine (Ühingu „Kodutöö-abi“ põhikiri 1931). Nende eesmärkide saavutamise üheks vahendiks oli liikmete majandusliku olukorra parendamine ja puudustkannatavate liikmete toetamine. Ajakirjanduses ilmunud suhteliselt arvukatest ühingu puudutavatest kajastustest selgub, et ühingu peamiseks rõhuasetuseks avalikkuse ees sai aga just majandusküsimustega tegelemine. Peale Tallinna ja Tartu tekkisid kiiresti haruühingud ka Kodaveres, Palal, Elvas, Otepääl, Rannal, Tõrvas, Kallastel ja mujal (Ühing Kodutöö-abi 1932b; Ühing Kodutöö-abi 1932a). 29. veebruaril 1932 kajastas Päevaleht Kodutöö-abi tegevust ning artikli kirjutamise ajaks oli ühingul Tartus juba 350 liiget ja Tallinnas 150 (Seltskond omaabi organiseerimas 1932). Kodutöö-abi nõukogu esimees Pankovits selgitas artiklis, et samalaadseid ettevõtmisi on nii Prantsusmaal kui ka Austrias ning nendega on liitunud juba 88 kauplust. Kevadel oli ühingul plaanis maja ehitamine ning üle on võetud ka üks meierei. Seda, et ühingu töö oli küllaltki mõjukas, näitab asjaolu, et selle liikmeteks olid ka paljud Eestis tuntud haritlased ja ettevõtjad (Ühing Kodutöö-abi 1932b).

1932. aastal ilmus Kodutöö-abi koostatud materjal „Rohkem aktiivsust tööpuuduse vastu võitlemiseks ja majandusliku heaolu korraldamiseks seltskonna enese poolt“, milles selgub, kuidas ühing Tennmanni idee kasutusele võttis (Ühing Kodutöö-abi 1932a). Selles kirjeldatakse majanduskriisi mõju ning riikide võimetust olukorda soovitud lahendada. Samas tunnustatakse, et riigilt olekski ülekohtune kõikide probleemide lahendamist oodata. Kodanikud, kes tahavad aidata kaasa „tööpuuduse vähendamisele ning enda ja oma pere majandusolukorra parandamisele“, peavad liituma ühinguga Kodutöö-abi ning maksma ühingu kassasse igal nädalal näiteks 10 krooni enesele vajalike ostude tegemiseks või ühingu teise liikme erioskuste kasutamiseks. Sissemaksu ulatuses saab ühingult arvestustähe (Postimehes kutsuti seda tšekiraamatuks). Sellega võib ühingu liige minna teise liikme juurde ning osta soovitud aineid ja

esemeid või kasutada teise ühingu liikme erilisi töösukusi enda tehtud sissemaksete ulatuses. Igal esmaspäeval kell 10.00 öiendatakse ühingu liikme poolt välja antud arvestustähed kas sularahas või siis summa nende arvele kirjutamise teel. Seejuures makstakse ühingule 2% teenustasuna. Teenustasusid kasutatakse töövõimaluste ja väärtuste loomiseks, näiteks kortermajade ehitamiseks, et kortereid siis liikmetele turuhinnast odavamalt välja üürida. Veel võib ühing anda intressita, tagatisega laene refinantseerimiseks (muude võlgade kustutamiseks) või siis muudeks hädatarvilisteks ettevõtmisteks.

Põhimõtteliselt rakendas Kodutöö-abi Tennmanni tšekikrediidi ideed veidi muudetud kujul väiksema ulatusega ühiskondliku liikumisena. Kuna aga ühingu tegevuse kajastamine ajakirjanduses vaibus, on selle mõju ühiskonnas ja oma liikmete hulgas teadmata. Samas on see iseloomulik näide Tennmanni visadusest ja vankumatust usust oma päästeplaani, kus väljaspool raharinglust liikuva rahalaadse tootega püütakse majanduskriisis inimestele teatavat leevendust luua.

Eduard Tennmanni ja tema rahandusteelaste kirjutistega on mingil määral seotud ka üks Eesti majandusajaloo erakordseid sündmusi. 1932. aasta novembris tuli Riigikogus arutusele nuhtlusseaduse täiendamise: ettepanek kuulutada krooni väärtuse langetamisele õhutamise karistatavaks vangistusega. Seadus võetigi 25. novembril vastu (Zirnask 2019, 135). 28. aprillil 1933 toimus esimene kohtuprotsess „kroonikutaja“ üle (Esimene kroonikutamise protsess 1933). Ajalehe Herold vastutav toimetaja Nikolai Hellat sai karistuseks kolm nädalat aresti, kuna oli avaldatud artikliga õhutanud lugejaid krooni kukutama. 15. jaanuaril 1933 oli Heroldis ilmunud tundmatu autori artikkel „Kullaalus ja majanduslik lunastus“, milles kutsuti üles krooni kurssi langetama ja kullastandardist loobuma (Kullaalus ja majanduslik lunastus 1933). Hellat väitis, et ei mäleta, kuidas see artikkel ajalehte sattus. Ta kaebas otsuse edasi Riigikohtusse ja pääses karistusest, sest ajaks, kui Riigikohus kaebust arutas, oli kroon juba devalveeritud ja kõnealune seadus kehtivuse kaotanud (Riigikohus mõistis õigeks 1934). Tähelepanuväärne on see, et artikkel „Kullaalus ja majanduslik lunastus“ on küll palju lühem, aga sisult äravahetamiseni sarnane Tennmanni artikliga „Majanduslik lunastus“, mis oli ilmunud 1. veebruaril 1930 nädalalehes Nool ja millega Tennmann tutvustas teadaolevalt esimest korda üldsusele oma rahanduskava. Neis kahes artiklis kattuvad mitmed ideed, aga ka konkreetset laused ning ainus sisuline erinevus on see, et 1930. aasta artiklis ei tulnud Tennmann veel välja kullastandardist loobumise ideega. Kullastandardi kriitika aga muutus tema kirjutistes aasta-aastalt tugevamaks. Võimalik, et keegi

kasutas Tennmanni 1930. aasta artiklit allikana, kas siis autori teadmisel või ilma selleta. Ent samas Heroldi numbris, kus ilmus kohtuasja kaasa toonud artikkel, avaldati ka Tennmanni artikli „Miks ei leita pääseteed?“ esimene osa (Tennmann 1933a). Seetõttu on tõenäoline, et Tennmann oli kroonikukutamisele õhutamises süüdistatud artikli ilmumisega vähemalt kursis. Võttes arvesse artikli sisu, ei ole ka võimatu, et Tennmann oli selle anonüümse artikli tegelik autor ning peaks ise kandma Eesti esimese ja viimase ametliku „kroonikukutaja“ ajaloolist tiitlit.

Majanduskriisi põhjustajad Tennmanni kirjutistes

Tennmanni majanduslik lunastuskava sai küllaltki tugeva avaliku kriitika osaliseks. Tennmann kirjutab irooniliselt, et Mr Simpleton (Nikolai Köstner) ja „temaga kaasatundjad asjatundjad“ päätsid kodumaa „kohutavast kokkuvarisemisest“, mille pidi kaasa tooma tema rahareformi kava. Ta kinnitab, et sellest sai tema usk asjatundjatesse raskesti põrutada (Tennmann 1930a). Kuid tõelised takistused on palju sügavamal. Korduvalt vihjab Tennmann, et tema rahapoliitilise kava tagasilükkamise taga on palju suuremad jõud kui vaid kohalikud poliitikud või rahandusspetsialistid. Mängu on segatud välised jõud, kes soovivad maailma valitseda. Ta kirjutab:

Minu kava on „hüdaohtlik“, sest tema teostamine tähendaks rahvusliku finantskapitali loomist. Välismaa finantskapitali seisukohast on see täitsa lubamata nähtus. Seepärast on tarvis iga võimalusega seda takistada, teda narriks ja võimatuks teha. Sest finantskapital ei või loobuda maailma valitsemisest, olgu ka Rahvasteliidu kaudu. Et mina sellele võimule pisut vastu rääkisin, on minu terve ülekohus. Ohverdage oma rahvas ja tema vabadus sellele rahvusvahelisele Moolokile, siis on teil „õige“ Jumal, siis olete õige preester. Ja vahest tänab rahvas veel pealegi Juudase teo eest enese kallal! (Tennmann 1930f)

Tõeline võim pole Tennmanni arvates maailmas mitte poliitikute, vaid rahvusvahelise finantskapitali käes, kes valitseb ka Rahvasteliidu kaudu. Tennmann viitab Rahvasteliidu aruandele, milles pakuti 1925. aastal välja Eesti Panga reformimise kava. Selle järgi pidi loodama keskpank, kes saaks enda kätte väärismetallireservid ning raha emiteerimise õiguse (Zirnask 2019, 107). 1931. aastal nimetab Tennmann kullastandardist kinnihoidmist toetavaid jõude „tundmatuteks maailmavalitsejateks, miljonite

ohvrite valmistajateks“ (Tennmann 1931, 12). Tema hilisemates publikatsioonides ei ole finantskapital enam impersonaalne jõud. 1933. aasta jaanuaris ilmus Tennmannilt Heroldis kolmeosaline artikkel „Miks ei leita pääseteed?“, kus ta avab oma arusaama sellest, miks majanduskriisist väljapääsu ei leita (Tennmann 1933a; 1933b; 1933c). Seal toob ta ühe põhjusena välja jällegi välismaise finantskapitali ülemvõimu, aga seekord ka selle taga seisvad isikud. Tennmann toetub kirjanik Herbert George Wellsile (1866–1946) ja saksa ettevõtjast poliitikule Walther Rathenaule (1867–1922), kellest esimene väitis, et maailma varjatud finantskuningate arv on 12 inimest, ja teine, et see ei ületa 300 isikut (Tennmann 1933a). Tennmann kaldus toetama pigem Wellsi pakutud arvu ja täpsustas oma nägemust finantskuningate tegevusest:

Muidugi huvitab kohe küsimus: kus see iseäralik võim asub, kes on selle võimu käsutajad, ja kuidas selline võim üldse tekkis? Ja kas on võimalik sest võimust jagu saada. Kõige lühem vastus: see võim on kõrge finants või finantskapital, kelle käes peaaegu kõigis tähtsamais riikides on ka emisjoni [emissiooni] õigus ning seega ka krediitpoliitika. Rahvuselt paistab juhtiv osa olevat juutide käes, kes on ühtlasi vabamüürlaste ordu võrgu ülemjuhid ja ajakirjanduse ning mitme muu teaduse, eriti majandusteaduse tooniandjad. See võim on koondatud vähestesse kättesse, kes asuvad Inglismaal, Prantsusmaal ja Ühendriikides. Nende tegelaste organisatsioonide võrk ulatab üle maailma igale poole. Mõnede andmete järgi on ka Kerenski, Lenin, Trotski, Miljukov ja hulk teisi vabamüürlaste leerist. Sellega laheneks imelik mõistatus: kuidas on võimalik, et enamlikel Venemaal kohe alguses võim sattus juutide kätte, kusjuures kapitalistlike ilma valitsejad ka juudid on? (Tennmann 1933b)

Majanduskriis on Tennmanni arvates põhjustatud teadliku sihikindlusega ja tahtlikult (Tennmann 1933b). Kõik jutud ületootmisest, tehnoloogia arengust, nõudluse vähenemisest ja muust ei anna õigeid vastuseid ja on ajakirjanduse kaudu rahva sekka paisatud vaid selleks, et peasüüdlasi unustusse jätta. Väidetega juutide majanduslikust ülemvõimust tuli Tennmann välja ka mujal. 6. mail 1933 ilmus Eesti Isamaalaste Ühingu (E.I.Ü) häälekandjas Kalevlane artikkel „Hitler ja juudid“, milles kajastati Tennmanni samanimelist ettekannet 1. mail kino Olümpia ruumides (Hitler ja juudid 1933a). Ettekande eesmärk oli „ümber lükata alatud etteheited meie lugupeetud teadusemehele, nagu oleks viimane Hitleri suur austaja ning tema ideede levitaja Eestis“.

Vahemärkusena tuleb öelda, et Eduard Tennmann oli E.I.Ü liige ning valiti 30. juunil 1933 ühingu üldkoosolekul ka Tartu osakonna revisjoni-komisjoni liikmeks (Arutati majanduslikke küsimusi 1933). E.I.Ü asutati 1933. aastal pärast seda, kui siseministri otsusega oli suletud Isamaalik Ühing (IÜ), ja selle asutajateks olid IÜ endised juhtliikmed (Uued isamaalased 1933).⁷ Oma lühikese tegevusajaloo jooksul ei jõudnud E.I.Ü Eesti poliitikamaastikul suurt mõju omandada. Ühe peamise eesmärgina nägid nad vabadussõjalaste liikumise toetamist (E.I.Ü aastapäevaks 1934). Ühingu eesmärkide täitmisele aitas kaasa ka Eduard Tennmann.

Postimees kirjutas 28. mail 1933, kuidas Eduard Tennmann käis Aakres kõnekoosolekul, mille eesmärk oli kiita vabadussõjalaste keskjuhatuse põhiseaduse muutmise kava (Maarahwal pole poliitiliste 1933). Artikli alapealkiri oli „Vabadussõjalane“ Tennmann Aakres“ ja artiklis kirjeldati muu hulgas, kuidas koosoleku alguses küsiti Tennmannilt, kas too on ise ka vabadussõjalane. Vastus olla jäänud saamata. E.I.Ü suleti kaitseväge ülemjuhataja Laidoneri otsusega 12. märtsil 1934, vaikiva ajastu alguses, selgitusega, et ühing arendas kihutustööd riigi ja põhiseadusliku korra vastu (Isamaalaste ühingu sulgemine 1934). Kuna Kalevlane oli E.I.Ü väljaanne ja kajastas Tennmanni kui oma tuntud liikme seisukohti, siis tuleb sellesse kui allikasse suhtuda ettevaatlikkusega. Samas langevad seal kajastatud Tennmanni seisukohad kokku tema enda väljaöelduga juutide maailmavalitsemise kohta. Kalevlase järgi oli Tennmanni ettekanne Olümpia kinos kui õpetlik loeng, mis „asjalikult ja õigelt seisukohalt“ selgitas Hitleri ja juutide poliitikat:

Prof. Tennmann tõi ette ajaloo ja isegi piibli põhjal terve rea andmeid ning kuulsate teadlaste arvamusi, millest selgus, et juudid on terves maailmas finantskapitali tegelikud peremehed ja moodustavad riigi riigis. Terve maailma- ja riigipoliitikat ei juhi mitte üksikud riigid ja rahvad, vaid juudid. Teadlaste arvamise järele olevat kõigest paar tosinat juute, kes kogu maailma poliitikat juhivad. Ometi prof. Tennmann leidis, et juutide boikoteerimine toore vägivallaga ei ole otstarbekohane ja inimlik, vaid olukorda võiks parandada ainult ratsionaalselt läbimõeldud uue süsteemi abil. (Hitler ja juudid 1933a)

Kahjuks ei ole meil teada Tennmanni viiteid arvukatele teadlastele, kellele ta toetus. Kuid Piiblile toetuvat lugu juut Joosepi „diktaatorlikust

⁷ IÜ oli radikaalsete vaadetega rahvuslik organisatsioon, mille üheks eesmärgiks oli tugeva presidendivõimu ellukutsumine (Kasekamp 2000, 30).

majanduspoliitikast“ (1 Moosese 41; 47) esitleb Tennmann ka oma peateoses „Usk ja majandus“ (Tennmann 1999b, 369–373). „Usk ja majandus“ ilmus küll alles 1938. aastal, kuid Joosepi loo näitel põhinev majandusliku olukorra rõhuasetus ja sellekohased järeldused on seotud suure depressiooniga ning need kattuvad Tennmanni poolt majanduskriisi ajal korduvalt üllitatud põhiväidetega deflatsiooni hukutava mõju kohta. Joosep saab nendes lugudes (1 Moosese 41; 47) imelisel kombel vaarao usaldusaluseks ja Egiptuse majanduselu juhiks. Seitsme külluseaasta jooksul kogub ta piisavad viljavarud, mida müüb seitsme järgneva nälja-aasta jooksul puudustkannatavatele inimestele, päästes rahva näljasurmast. Kuna varsti lõpeb kogu riigis raha, on egiptlased sunnitud vahetama oma põllumaad vilja vastu. Tennmann jõuab oma eksegeesis (või peaks ütlema eisegeesis) spekulatsioonihõngulise ja kulme kergitama paneva järelduseni, milleni jõudmiseks peab lisaks 1. Moosese raamatu tekstile kasutama tugevat annust fantaasiat. Ta kirjutab, et Joosep viis Egiptuse deflatsioonipoliitikat (!) ellu kavatselt ja teadlikult, orjastas selle abil Egiptuse rahva ning et teadmatus majandusküsimustest ja deflatsioon hävitasid Egiptuse kultuuri. Tennmanni arvates vajus Egiptuse kultuur pärast seda sündmust mineviku hämarusse, selle elujõud oli murtud ning jätkus vaid kiratsemine.

Kalevlane kirjutab, et 1. mail 1933 Olümpia kinos peetud ettekande eesmärk oli lükata ümber jutud Tennmanni Hitleri-sõbralikkusest. Vabadussõjalaste häälekandja Võitlus oli selgitanud, et ettekanne toimub seoses Tennmanni Pärnus peetud loenguga, mille järgi teda süüdistati Hitleri kiitmises (Hitler ja juudid 1933b). 9. aprillil oli Tennmann tööpoolest pidanud Pärnu Endlas kõne Hitlerist ja tema liikumisest. Pärnu Päevaleht kirjutab, kuidas Tennmann oli andnud hea ülevaate hitlerluse tekkimisest ja arenemisest (Hitleripropaganda Pärnus 1933). Samas oli ta selgitanud, et Eesti on kahe suure väe, kommunismi ja Hitleri vahel võimetu ja kui peab valima poole, siis peaks valima Hitleri. Lehes tunti kõige suuremat muret, et Tennmann kirjeldas Eestit täiesti jõuetuna, Balti liidu suhtes skeptilisena, ja esines kui teetasandaja hitlerlusele Eestis, olles valmis omariiklusest loobuma.

Oli ka muid sündmusi, mis võisid jätta mulje Tennmanni Natsi-Saksamaa-sõbralikkusest. 1932. aastal avaldas Tennmann artikli „Deflationswahnsinn“ („Deflatsioonihullus“) ajakirjas Die Deutsche Volkswirtschaft: Nationalsozialistischer Wirtschaftsdienst (Tennmann 1932a). Tegemist oli Natsionaalsotsialistliku Saksa Töölispartei (NSDAP) liikme Martin Wülfingi juhitud majandusajakirjaga, mille eesmärk oli „näidata natsionaalsotsialistliku majanduskäsitluse tulevikupotentsiaali ja

õigsust ning kapitalistliku ja marksistliku majandussüsteemi võimatust“ (Schiller 1992, 192). Die Deutsche Volkswirtschaft ei olnud seega vaid akadeemilisele majandusteadusele keskenduv ajakiri. Seal avaldasid artikleid ka NSDAP majandus- ja poliitikategelased, kelle hulka kuulusid näiteks Gottfried Feder, Johannes Engel ja Werner Willkens, Sturmabteilungi staabiülem ja hilisem Hitleri majandusnõunik Otto Wagener ja ka Joseph Goebbels (Schiller 1992, 192). Tennmanni „Deflatsioonihullus“ oli sisult küllalt sarnane juba varem, 1932. aastal Eestis avaldatud artikliga „Väiteid deflatsioonist“ (Tennmann 1999d), aga nagu ka pealkirjast võib järeldada, tõstatas ta selles deflatsiooni olemuse probleemi palju teravamalt.

Vaevalt et sellest artiklist oleks kodumaal paljud teada saadud, kui Tennmann ise ei oleks seda välja toonud. 13. oktoobril 1932 kirjutas Postimees, et Tennmannile saabus kiri Saksamaalt natsionaalsotsialistide silmapaistvalt majandusideoloogilt Franz Hochstetterilt (Prof. Ed. Tennmann 1932). Hochstetter oli muu hulgas avaldanud raamatu „Leihkapital und Goldwährung als Grundlagen der Goldversklavung in Deutschland“ („Laenukapital ja kullavääring Saksamaa kullaorjuse alusena“), mida Postimehe järgi võib pidada natsionaalsotsialistide majanduskava aluseks ning milles sisalduvad ideed sarnanevat Tennmanni omadega. Suurem lahkuminek Hochstetteri ja Tennmanni vahel seisnevat „ainult selles, et ta (Hochstetter) natside programmile vastavalt juutisid kõigis majanduselu pahedes süüdistab. Muidu lähivad tema teesid ühte Tennmanniga, kes kui usuloolane Iisraeli rahva vastu tagasihoidlikum on“ (Prof. Ed. Tennmann 1932). Tennmanni artikli kohta olevat Hochstetter kirjutanud, „et ta kunagi midagi paremat lugenud ei olevat, eriti ülikooli õppejõult, kus tõde selgemini välja öeldakse“. Ta olevat nimetanud Tennmanni valgeks vareseks „nii nimetatud professorite“ hulgas, nagu Preyer, Moeller, Bonn, Prion jne, ja koguni valguseks põhjamaalt *ex septentrione*. Muu hulgas pidavat Hochstetter Tennmanni majandusprofessoriks, kuna tundis huvi ka tema muude majandusteemaliste tööde vastu. Kuna Hochstetter kirjutas kirja eraviisiliselt Tennmannile, siis on Postimehe artikkel koostatud tõenäoliselt Tennmanni initsiatiivil ja tema info põhjal ning väljendab muu hulgas tema enda rõhuasetusi. Eestis avalikku kriitikat saanud Tennmann tahtis näidata, et tema majanduspoliitilisi ideid mitte ainult ei tunta, vaid ka hinnatakse Saksamaa majandusteadlaste hulgas. Natsionaalsotsialistlikus majandusajakirjas artikli avaldamine või enda sidumine Hochstetteriga ei olnud tema jaoks midagi taunitavat, pigem vastupidi.

Juba järgmisel päeval ilmus Postimehes iroonilise maiguga artikkel Tennmannist, kelle tšekisüsteemi Eestis tõsiselt ei võetud, kuid kes kui meie „valgus põhjamaalt“ pakub nüüd oma ideed Saksa natsionaalsotsialistidele, kes sellest „valgusest“ vaimustuses on (Kanged mehed 1932). Ükski prohvet ei olevat kuulus omal maal. Artikkel järeldab, et ehk on siiski tegemist hea olukorraga: „[N]ii saaksime siis sakslastelt revanši: seitsesada aastat tagasi määrisid nemad meile oma usu ja võimu kaela, nüüd määrime neile tšekisüsteemi.“

Viitamine juutidele kui maailmavalitsejatele, nende süüdistamine majanduskriisis ja selle lahendamise takistamises, soov näidata end natsionaalsotsialistidest majandustegelaste väärilise partnerina, poliitiline tegevus Eesti Isamaalaste Ühingu ja vabadussõjalaste toetamine panevad küsima, kas Tennmann oli antisemiit. Nagu varem viidatud, ei pooldanud ta juudivastast toorest vägivalda, mis Saksamaal ja ka mujal üha suuremat hoogu sai. Ka tõenäoliselt tema enda sõnade järgi kujundatud Postimehe artiklis väidetakse, et tema nägemus Iisraeli rahvast on „tagasihoidlikum“ kui natsionaalsotsialistlikul Hochstetteril, kes süüdistas juute kõikides majanduslikes probleemides. Juudi küsimus on Tennmanni arvates poliitiliselt ja majanduslikult hoopis suurema tähtsusega, „kui näivad arvavat marurahvuslastest tuisupead ja naiivsed antisemiidid oma materialistliku tõu ja vere teooriaga“ (Tennmann 1933b). Vabamüürlusele ja jesuiitlusele tuleb Tennmanni arvates vastu tegutseda kaine kaalumise ja selge kavaga (Tennmann 1933b). Tennmanni enese tekstidest selgub, et ta ei pea end antisemiidiks. Pigem on ta antisemiitide suhtes üleolev, arvates neid olevat naiivsed.

Ajaloolane David Feldman on kirjeldanud, kuidas antisemitismi definitsioon on aja jooksul muutunud vastavalt sellele, milliste teemade kontekstis on seda alates XIX sajandist kasutatud (Feldman 2018). Kui XIX sajandil oli selle termini taustaks juutide kui vähemuste võrdne kohtlemine ning antisemiit oli keegi, kes võrdõiguslikkusele vastu seisis, siis XX sajandi kolmekümnendatel oli antisemitism juudiviha (ingl *hatred for the jews*) (Feldman 2018, 1147). Tänapäeval on Eesti Vabariik Holokausti Mälestamise Rahvusvahelise Ühenduse (IHRA) liikmesriigina heaks kiitnud antisemitismi ühise määratluse. Antisemitismi väljenduseks ei peeta mitte ainult füüsilist rünnakut juutide vastu või nende diskrimineerimist, vaid ka juutide kohta esitatavate stereotüüpsete väidete levitamist, mille alla käib ka müüt ülemaailmsest juudi vandenõust. Antisemitism on juutide tajumine teataval viisil, mis võib avalduda vihana juutide vastu (Antisemitismivastaste meetmete kontseptsioon 2021). Kuigi Tennmanni on raske süüdistada juudivihas (*hatred for the*

jews) ning autor ei ole leidnud tõendeid selle kohta, et omal ajal oleks keegi teda antisemitismis süüdistanud, siis tänapäevase definitsiooni kohaselt on ta antisemiit. Levitades seisukohti juutidest kui majanduskriisi põhjustavatest isikutest õhutas Tennmann kriisi ja sellega kaasnevate sotsiaalsete tagajärgede keskel juudivastaseid meeleolusid, seisukohti ja võimalik, et ka otsesest juudiviha.⁸

Kuidas aga suhtuda fakti, et Tennmann nägi majanduskriisi tagamaana juutide, vabamüürlaste ja jesuiitide üleilmset vandenõu? Vandenõuteooriat defineeritakse mitut moodi. See on uskumus, et võimsad, peidetud, kurjad jõud kontrollivad inimeste saatust (Lee 2020, 345). Konspiratsiooniteooriate järgi ei ole maailmas midagi juhuslikku ja kõik on seotud laiema konspiratsiooni narratiiviga (Lee 2020, 349). Juha Räikkä ja Anna Ichino järgi on konspiratsiooniteoorial kolm omadust: 1) see viitab tegelikule või väidetavale vandenõule; 2) sündmuse selgitus vastandub „ametlikule seisukohale“ ja pakub omapoolse alternatiivse põhjenduse; 3) ei pakuta piisavaid tõendeid „ametliku seisukoha“ ümberlükkamiseks, mistõttu ei saa seda võtta kui võrdlevat teaduslikku põhjendust (Räikkä ja Ichino 2021, 249). Kui tänapäeval on vandenõuteooriad avalikult stigmatiseeritud, siis XX sajandi alguseni ei olnud see sugugi nii (Ventsel, Madisson ja Lotman 2023, 198). Vandenõulastele osutamine muutus Prantsuse revolutsioonist kuni XX sajandi alguseni poliitilises peavoolus tavapäraseks praktikaks ja juudid said neis kesketeks pahalasteks. Vandenõuteooriate kasutamist leiab ka selliste poliitiliste suurkujude juures nagu Abraham Lincoln ja Winston Churchill (Ventsel, Madisson ja Lotman 2023, 198). Konspiratsiooniteooriate üleskerkimine on tihti seotud ühiskonna laiemate sotsiaalsete muutustega, mis toovad kaasa ebakindluse, ning suur depressioon ei olnud mingi erand. Tavapärased selgitused põhjuse ja tagajärje seostest muudatuste ajal purunevad ning konspiratsiooniteooriad pakuvad kompenseerivat fantaasiat (Lee 2020, 349).

Käesoleva artikli maht ja eesmärk ei luba keskenduda Tennmanni kui vandenõuteooriate levitaja isiku analüüsile, mis oleks kahtlemata huvitav, eriti võttes arvesse tema erudeeritust. Küll aga püütakse selles

⁸ Ajaloolased ei ole üksmeelel, kas minevikusündmuse võib moraalselt hinnata. Autori meelest on see teatud olukordades vältimatu. Hoidudes hinnangute andmisest juutide süüdistamisele suure depressiooni põhjustajatena, viitaks sellele, et ajaloost ei ole õpitud. Kuid hinnang peab olema tasakaalukas. Tänapäeval on küllalt lihtne näha distantsilt neid tagajärgi, mida juutide süüdistamine 1930. aastatel endaga kaasa tõi. Tennmanni elukäik lõppes 1936. aastal ning temal selline võimalus puudus.

vaadelda vandenõuteooriate levitamist moraalsest küljest. Juha Räikkä on filosoof, kelle üks uurimisvaldkond on vandenõuteooriate eetika (Räikkä 2009). Ta väidab, et on oluline eristada vandenõuteooriatele kui kultuurifenomenile eetilise hinnangu andmist konkreetsete vandenõuteooriate eetilisest hindamisest. Konspiratsiooniteooriatele antav moraalne hinnang on suuresti sõltuv teooriate sotsiaalsetest tagajärgedest. On uurijaid, kes peavad konspiratsiooniteooriaid kultuurifenomenina väärtuslikuks, kuna need aitavad kaasa ühiskonna avatusele, laiendavad sotsiaalsete protsesside selgituste spektrit ja vahel ka toovad päevavalgele tõelised vandenõud (Räikkä 2009, 460). Kuid on ka pessimistlikumaid teadlasi, kelle arvates õonestavad vandenõuteooriad demokraatlikke institutsioone ning on tihti populistlikud, rääkimata sellest, et nad kannavad endas antisemiitlikke või rassistlikke ideid (Räikkä 2009, 461). Konkreetsele vandenõuteooriale antav moraalne hinnang peab samuti lähtuma sotsiaalsetest tagajärgedest, mida selle levitamine võib kaasa tuua. Kui see paneb halba valgusesse konkreetset inimesed, rahvused või sotsiaalsed grupid ja toob kaasa nende alusetu süüdistamise, siis on moraalne hind, mis nende levitamise eest tuleb maksta, tunduvalt suurem sellest kasust, mida nad kultuurifenomenina endas kannavad. Lisaks tuleb arvesse võtta uurijate tähelepanekuid vandenõuteooriate levitajate motiividest. Vandenõuteooriat võidakse levitada kas oponenti mustamiseks, usaldamatuse õhutamiseks, segaduse tekitamiseks või ka turunduslikel kaalutlustel (Ventsel, Madisson ja Lotman 2023, 342). Kuigi Tennmann oli maailma valitsevatele salajastele jõududele viidanud ka varem, hakkas ta juutide ja vabamüürlaste maailmavalitsemisest avalikult rääkima teadaolevalt 1933. aastal. Võib spekuloida, kas tõuke selleks andsid maailmas ja eriti Saksamaal toimuvad muutused, majanduskriisist põhjustatud sotsiaalsed raputused, Tennmanni aktiivsus rahvuslikus poliitilises liikumises, tema rahapoliitilise idee tagasilükkamine või jõuetusetunne reformide ja muutuste ellukutsumisel. Samuti pole võimalik hinnata tema motiive vandenõuteooriate levitamisel ja seda, kas tegemist oli sisemise veendumusega või pelgalt populistliku võttega poliitilises võitluses. Võimalik, et ta nägi vandenõu avalikustamises sisemist moraalselt kohustust. Kuid juutide avalik ja ülekohtune süüdistamine majanduskriisist tõi neile teise maailmasõja lävel vaieldamatult kaasa negatiivsed tagajärjed ja see ei ole moraalselt õigustatav sõnavabaduse klausliga. Tennmann rõhutas majanduseetika alusena inimese õigust ja inimväärikust. Isegi kui ta kasutas vandenõuteooriaid poliitilise tööriistana, võinuks universaalsest õiglusest ja inimväärikusest lähtumine kehtida ka majanduskriisi põhjustajate otsimisel.

Kokkuvõte

Suure depressiooni ajal avaldatud majandusteemalistes kirjutistes ei tõuse esile Tennmanni kui teoloogi või (majandus)etikku hääli. Pigem tugines ta rahapoliitilistest reformidest kirjutades ja kriisis esile kerkivaid ilminguid kritiseerides puhtalt majandusteemalisele argumentatsioonile. Ta nägi majanduskriisi küll moraalikriisina, aga seda pigem seoses tagajärgedega, mida vildakas majanduspoliitika endaga kaasa toob. Küll aga olid tema jaoks moraalset laadi majanduspoliitilised otsused, mida tehakse kriisi kestel. Need mõjutasid nii üksikisikuid kui ka terveid riike ning seetõttu ei hoidnud ta end deflatsiooni, rahapuuduse ja kullastandardist kinnihoidmise kritiseerimisel tagasi. Need olid talle eetikaküsimused, kuna nende sotsiaalsed tagajärjed on inimeste jaoks rasked.

Põhiline tähelepanu läks tal sellele, et teha konkreetseid ettepanekuid, mis pidid tema hinnangul kaasa tooma majandusliku lunastuse – kriisist väljumise ja inimeste ellu leevenduse toomise. Oluliseks teemaks sai Tennmanni jaoks rahvusliku finantskapitali loomine vastukaaluks rahvusvahelisele finantskapitalile ja selle survele. Artiklis väidetakse, et Tennmanni idee kasutada majanduse elavdamiseks tšekikrediiti põhines Ameerika Ühendriikide panganduspraktikas esinenud arvekoja sertifikaatide kasutamisel. See näitab, et Tennmann oli hästi kursis lahendustega, mille abil oli varem mujal püütud kriisidega toime tulla. Kuid võimetus näha ja esitleda seda ideed kui terviklikku kontseptsiooni Eesti makromajanduslikus kontekstis tõi kaasa spetsialistide küll vahel teenimatult üleoleva, kuid siiski põhjendatud kriitika.

Ka Tennmanni tegevus liikumise Kodutöö-abi algatajana iseloomustab tema vankumatut usku rahalaadsete asendustoodete toimimisse inimeste majanduselu edendamiseks. Vastuoluliseks kujunes Tennmanni tegevus juutide ja vabamüürlaste süüdistamisel majanduskriisis ja ka kriisile lahenduse leidmise takistamises. Meieni jõudnud kirjalikele allikatele toetudes on võimatu tema motiive ja uskumusi lõpuni mõista. Me ei tea, kas teda mõjutasid suure majanduskriisi ajal maailmas üha enam levinud antisemiitlike vandenõuteooriate pealetung, kriise iseloomustav jõuetusetunne ning lihtsate põhjenduste otsimise vajadus, pettumus majandusreformide ellukutsumisel või populistlikud poliitilised ambitsioonid. Lõplikult ei saa välistada, et tegemist oli tema sisemise veendumusega juutide ja vabamüürlaste maailmavalitsemisest, mida ta nägi juba Joosepi lugudes Piiblis, ja ta tundis siirast moraalset kohustust vandenõu avalikustada. Vaatamata motiividele läheb see vastuollu Tennmanni enese eetikakäsitlusega üksikisiku õigusest ja inimväärikusest.

Artikli raamistik ja maht ei võimalda süüvida mitmesse huvitavasse aspekti Tennmanni tegevuses ja majandusteemalistes kirjutistes, kuid see annab järgnevateks uuringuteks soodsa stardipositsiooni. Sügavamalt käsitlust vajavad nii Tennmanni teoloogiline majanduseetika personalismi raames kui ka tema vaadete paigutamine rahvusvahelisse diskussiooni muu hulgas Ernst Troeltschi, Georg Wünschi, Werner Sombarti ja Max Weberi ideedega. Eraldi tähelepanu nõuab Tennmanni peateos „Usk ja majandus“. Laiem teema, mis Tennmanni rahapoliitika seisukohti lugedes pakub huvitavat uurimismaterjali, puudutab mittespetsialistide võimalust ühiskondlikes protsessides kaasa rääkida. Tennmanni tabanud kriitikat lugedes jääb mulje, et tema kui tuntud teoloogi ja kirikuõpetaja esitletud ideed tekitasid spetsialistides juba eos skepsist. Sõnasõda Nikolai Köstneriga on seda iseloomustavaks näiteks. Võimalik, et kui Tennmann oleks jäänud teoloogilise majanduseetika raamidesse, oleks tegemist olnud tema ja lugejate jaoks turvalise valikuga. Seda aga ei võimaldanud tema lähenemisviis, mis eeldas muutusi majandusreformide abil. Lõpetuseks tuleb tõdeda, et vaatamata saadud kriitikale ja ka kirjutistes sisalduvatele vastuoludele väärrib esiletõstmist Tennmanni julgus teoloogina ja kodanikuna kaasa rääkida seal, kus ta seda vajalikuks peab, ning mitte karta, et mõne arvates ei saa sellest, kui kingsepp pirukaid küpsetab, midagi head tulla.

Kasutatud kirjandus ja allikad

- Andrew, Abram Piatt. 1908. „Substitutes for Cash in the Panic of 1907“. *The Quarterly Journal of Economics* 22 (4): 497–516.
- „Antisemitismivastaste meetmete kontseptsioon“. 2021. Siseministeerium. Vaadatud 9. veebruaril 2024. <https://www.siseministeerium.ee/tegevusvaldkonnad/sidus-uhiskond/kodanikuuhiskond>.
- „Arutati majanduslikke küsimusi“. 1933. *Kalevlane: Eesti Isamaalaste Ühingu häälkandja*, 8. juuli 1933.
- Bouckaert, Luk. 1999. „The Project of a Personalistic Economics“. *Ethical Perspectives* 6 (1): 20–33.
- Bouckaert, Luk. 2011. „Personalism“. *Handbook of Spirituality and Business*, toimetanud Luk Bouckaert ja Laszlo Zsolnai, 155–162. London: Palgrave Macmillan.
- Brock, Brian. 2015. „Book Review: Sean Doherty, „Theology and Economic Ethics: Martin Luther and Arthur Rich in Dialogue““. *Studies in Christian Ethics* 28 (4): 498.

- Ehnts, Dirk H. 2019. „Knapp’s ’State Theory of Money’ and its reception in German academic discourse“. *Working Paper* 115. Berlin: Hochschule für Wirtschaft und Recht Berlin, Institute for International Political Economy.
- „E. I. Ü aastapäevaks“. 1934. *Kalevlane : Eesti Isamaalaste Ühingu häälekandja*, 10. veebruar 1934.
- „Esimene kroonikukutamise protsess“. 1933. *Postimees*, 30. aprill 1933.
- Feldman, David. 2018. „Toward a History of the Term „Anti-Semitism““. *The American Historical Review* 123 (4): 1139–1150.
- „Hitler ja juudid“. 1933a. *Kalevlane: Eesti Isamaalaste Ühingu häälekandja*, 6. mai 1933.
- „Hitler ja juudid! Eesti Isamaaliku Ühingu kõnekoosolek“. 1933b. *Võitlus: Eesti Vabadussõjalaste Keskliidu häälekandja*, 29. aprill 1933.
- „Hitleripropaganda Pärnus“. 1933. *Pärnu Päevaleht: ühiskondlik-poliitiline ajaleht*, 11. aprill 1933.
- „Isamaalaste ühingu sulgemine“. 1934. *Järva Teataja*, 14. märts 1934.
- „Kanged mehed“. 1932. *Postimees*, 14. oktoober 1932.
- Kasekamp, Andres. 2000. *The Radical Right in Interwar Estonia*. London: Palgrave Macmillan.
- „Kas on meie oludes linnatsekid mõeldavad? Vastuväited prof. Ed. Tennmannile“. 1932. *Postimees*, 18. november 1932.
- „Kullaalus ja majanduslik lunastus“. 1933. *Herold: Informatsiooni ja orientatsiooni ajaleht*, 15. jaanuar 1933.
- Kindleberger, Charles P. 2015. *Manias, Panics, and Crashes: A History of Financial Crises*. London: Palgrave Macmillan, Kindle Edition.
- Krinal, Valner. 1958. „Kriiside ja tööpuuduse probleemi demagoogilisest käsitlesest Eesti kodanlike majandusteadlaste teooriates“. *Töid poliitilise ökonomia alalt* 69: 93–110. Tartu: Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised.
- Köstner, Nikolai. 1930a. „Prof. Simpletoni kiri prof. E. Tennmannile“. *Päewaleht*, 14. veebruar 1930.
- Köstner, Nikolai. 1930b. „Prof. Simpletoni kiri prof. Tennmannile“. *Päewaleht*, 23. veebruar 1930.
- Köstner, Nikolai. 1930c. „Prof. Simpletoni kiri ‘Päewalehe’ toimetajale“. *Päewaleht*, 15. märts 1930.
- Lee, Benjamin. 2020. „Radicalization and Conspiracy Theories“. *Routledge Handbook of Conspiracy Theories*, toimetanud Michael Butter ja Peter Knight, 344–356. London: Routledge.
- „Maarahwal pole poliitiliste wabadussõjalaste wastu huwi“. 1933. *Postimees*, 28. mai 1933.

- Mitchell-Innes, Alfred. 1914. „The Credit Theory of Money“. *The Banking Law Journal*, 31: 151–168.
- Naber, Kersti, et al., koostajad. 2022. *Bibliograafia. Eesti majandusajalugu 1918–1940*. Eesti Pank. Vaadatud 12. veebruaril 2024. <https://www.eestipank.ee/publikatsioonid/varia/2022/bibliograafia-eesti-majandusajalugu-1918-1940>
- Nash, William A. 1908. „Clearing-House Certificates and the Need for a Central Bank“. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 31: 61–66.
- Papademos, Lucas D. ja Jürgen Stark, toimetajad. 2010. *Enhancing monetary analysis*. Frankfurt am Main, Germany: European Central Bank. Vaadatud 9. veebruaril 2024. <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/other/enhancingmonetaryanalysis2010en.pdf>
- „Prof. Ed. Tennmann – ‘Valge vares’“. 1932. *Postimees*, 13. oktoober 1932.
- Pöder, Thomas-Andreas. 2010. „Uku Masing, religioonid ja kristlik teoloogia“. *Usuteaduslik Ajakiri* 1 (60): 82–104.
- Pöder, Thomas-Andreas. 2018. „Uku Masing, religioonid ja kristlik teoloogia. Religioonide teoloogia – kultuuride dialoog“. *Usukultuur evangeelses luterlikus vaatevinklis* 419–440. Tallinn: EELK Usuteaduste Instituut.
- „Raske aja põhjuseid otsimas“. 1931. *Sõnumed*, 7. november 1931.
- Riigikogu. 2022. „2023. aasta riigieelarve“. Vaadatud 9. veebruaril 2024. <https://www.riigikogu.ee/fookusteemad/2023-aasta-riigieelarve/>
- „Riigikohus mõistis õigeaks ‘Heroldi’ wastutawa toimetaja“. 1934. *Päewaleht*, 15. november 1934.
- Rohtmets, Priit. 2006. *Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kiriku välissuhted aastatel 1919–1940*. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool.
- Rohtmets, Priit. 2012. *Teoloogilised voolud Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kirikus aastatel 1917–1934*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Rohtmets, Priit. 2013. „Kirikud poliitilise survegrupina: Maailmaliit Rahvusvahelise Sõpruse Edendamiseks Kirikute Kaudu ja selle Eesti rahvuskomitee aastatel 1914–1940“. *Acta Historica Tallinnensia* 19: 61–88.
- Ruutsoo, Rein. 1987. „Personalistliku filosoofia traditsioonist Tartu Ülikoolis 1920–1940“. *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. Humanitaarteaduste koolkondade, ideede ja teooriate areng Tartu Ülikoolis* 19: 165–178. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Räikkä, Juha. 2009. „The Ethics of Conspiracy Theorizing“. *The Journal of Value Inquiry* 43: 457–468.

- Räikkä, Juha, ja Anna Inchino. 2020. „Non-Doxastic Conspiracy Theories“. *Argumenta* 13: 1–18.
- Schiller, Dietmar. 1992. „Martin Wülfing – Auf der Spur einer nationalsozialistischen Karriere“. *Steglitz im Dritten Reich* 184–195. Edition Hentrich.
- „Seltskond omaabi organiseerimas“. 1932. *Päewaleht*, 29. veebruar 1932.
- Zirnask, Villu. 2019. *Eesti Panga lugu*. Eesti Pank.
- Tamm, Marek ja Kalevi Kull. 2015. „Eesti teooria“. *Akadeemia* 4: 579–625.
- Tennmann, Eduard. 1930a. „Demokraatlik ‘rahva’ majandus“. *Nool*, 6. september 1930.
- Tennmann, Eduard. 1930b. „Majanduslik lunastus“. *Nool*, 1. veebruar 1930.
- Tennmann, Eduard. 1930c. „Majandusliku viletsuse põhjus ning lahendusvõimalus“. *Nool*, 8. veebruar 1930.
- Tennmann, Eduard. 1930d. „Prof. Tennmanni vastus“. *Nool*, 22. veebruar 1930.
- Tennmann, Eduard. 1930e. „Prof. Tennmanni vastus Mr. Simpletonile“. *Päewaleht*, 19. veebruar 1930.
- Tennmann, Eduard. 1930f. „Prof. Tennmanni vastus Mr. Simpletonile b“. *Päewaleht*, 8. märts 1930.
- Tennmann, Eduard. 1930g. „Raha ja kultuur. Raha on kultuuriküsimus“. *Postimees*, 24. märts 1930.
- Tennmann, Eduard. 1931. *Rahavõimu saladused*. Tartu: Ühing „Kodutöö-abi“.
- Tennmann, Eduard. 1932a. „Deflationswahnsinn“. *Die Deutsche Volkswirtschaft: Nationalsozialistischer Wirtschaftsdienst* 9: 265–267.
- Tennmann, Eduard. 1932b. „Maksud. Raha ja riigi ülalpidamine“. *Herold: Informatsiooni ja orientatsiooni ajaleht*, 4. detsember 1932.
- Tennmann, Eduard. 1933a. „Miks ei leita pääseteed?“. I osa. *Herold: Informatsiooni ja orientatsiooni ajaleht*, 15. jaanuar 1933.
- Tennmann, Eduard. 1933b. „Miks ei leita pääseteed?“. II osa. *Herold: Informatsiooni ja orientatsiooni ajaleht*, 22. jaanuar 1933.
- Tennmann, Eduard. 1933c. „Miks ei leita pääseteed?“. III osa. *Herold: Informatsiooni ja orientatsiooni ajaleht*, 29. jaanuar 1933.
- Tennmann, Eduard. 1933d. „Võim ja vabadus“. *Herold: Informatsiooni ja orientatsiooni ajaleht*. 1. jaanuar 1933.
- Tennmann, Eduard. 1999a. „Kristlus ja raha“. *Varjatud varandus, toimetanud Hando Runnel*, 206–212. Tartu: Ilmamaa.

- Tennmann, Eduard. 1999b. „Usk ja majandus“. *Varjatud varandus*, toimetanud Hando Runnel, 362–527. Tartu: Ilmamaa.
- Tennmann, Eduard. 1999c. *Varjatud varandus*. Tartu: Ilmamaa.
- Tennmann, Eduard. 1999d. „Väiteid deflatsioonist“. *Varjatud varandus*, toimetanud Hando Runnel, 202–205. Tartu: Ilmamaa.
- Tennmann, Eduard. 1999e. „Üksikisiku õigus. Demokraatiale vastav filosoofia on personalism“. *Varjatud varandus*, toimetanud Hando Runnel, 213–218. Tartu: Ilmamaa.
- Thies, Clifford F. 2020. „Clearinghouse Certificates during the Great Depression: A Non-Example of „Unaccounted Money““. *The Quarterly Journal of Austrian Economics* 23 (2): 152–170.
- Timberlake, Richard H. 1981. „The Significance of Unaccounted Currencies“. *The Journal of Economic History* 41 (4): 853–866.
- „Uued isamaalased“. 1933. *Tallinna Post*, 5. veebruar 1933.
- Valge, Jaak. 1997. „Okkiline devalveerimine: Eesti krooni kursi ümberhindamine aastail 1931–1933“. *Akadeemia* 9 (8): 1606–1639.
- Valge, Jaak. 2017. „Tee teise rahvahääletuseni: ekslike otsuste paraad“. *Tuna* 2: 20–36.
- Ventsel, Andreas, Mari-Liis Madisson ja Mihhail Lotman. 2023. *Varjatud märgid ja salaihingud. Vandenõuteooriate tähendusmaailm*. Tallinn: Postimehe Kirjastus.
- Wilson, Rodney. 1997. *Economics, Ethics and Religion*. New York: Palgrave.
- Ühing Kodutöö-abi. 1932a. „Rohkem aktiivsust tööpuuduse vastu wõitlemiseks ja majandusliku heaolu korraldamiseks seltskonna enese poolt: ühing „Kodutöö-abi“ edukad sammud ja tulewikku töotaw areng selles sihis“. Tallinn: V. Ehrenpreisi trükk.
- „Ühing „Kodutöö-abi“ tegewusest“. 1932b. *Tänapäev*, 24. märts 1932.
- „Ühingu ‘Kodutöö-abi’ põhikiri“. 1931. Kodutöö-abi. Trükk ja Kirjastus.